

DE QUI ÉS LA CIUTAT? INVESTIGAR I CONÈIXER A TRAVÉS DE L'ENTORN. INICIACIÓ AL CONEIXEMENT I COMPRESIÓ DELS ELEMENTS CONFIGURADORS DEL PAISATGE URBÀ

Francesc Calvo Ortega
Universitat de Barcelona

RESUM

Portar a terme de forma breu un reconeixement teòric de com provar d'efectuar una nova anàlisi sobre el tema del paisatge urbà des d'una perspectiva didàctica, aquesta és la comesa d'aquest breu treball. La modalitat d'estudi que es planteja, i en els límits aproximats que és presentada, podria denominar-se *paradigma crític de la geografia*, atenent als nostres desigs de desprendre'ns de les connotacions ideològiques d'una lectura clàssica del paisatge. Això no suposa pensar que l'única cosa que pot restablir-se com a problemàtic en la geografia escolar és una qüestió de llenguatge o quelcom semblant (metallenguatge). Tal com indica el geògraf suís Claude Raffestin, el llenguatge en geografia, i el mateix ocourria en les altres ciències socials, no és més que un mediador que contribueix a crear una nova forma de veure i conèixer la realitat que ens envolta.

PARAULES CLAU: geografia, didàctica, paisatge urbà, observació.

WHO DOES THE CITY BELONG TO? INVESTIGATING AND LEARNING THROUGH OUR SETTING INITIATION TO THE KNOWLEDGE AND UNDERSTANDING OF THE ELEMENTS THAT CONFIGURE THE CITYSCAPE

ABSTRACT

Performing a brief theoretical approach on how to try to make a new analysis of the topic of the cityscape from a didactic standpoint, which is what this brief piece sets out to do. The study modality addressed, and within the approximate limits in which it is presented, could be called a *critical paradigm of geography*, in answer to our desire to detach ourselves from the ideological connotations of a classic reading of the landscape. This does not mean that the only thing that that can be established as problematic in

school geography is a question of language or something similar (meta language). As the Swiss geographer Claude Raffestin states, language in geography, and the same would apply in the other social sciences, is little more than a mediator that contributes to creating a new form of viewing and understanding the reality around us.

KEY WORDS: geography, didactics, cityscape, observation.

PER QUÈ S'HA D'ESTUDIAR EL PAISATGE URBÀ?

Des de fa un temps, el paisatge urbà s'ha convertit en un objecte socialment sensible. Aquest fenomen és especialment perceptible en les societats plenament industrialitzades, abocades a grans i incerts processos de transformació global. Aquesta inquietud per l'entorn es tradueix en interrogants sobre la fonamentació del creixement i els seus efectes sobre el medi i sobre l'organització espacial de la societat i la seva gestió. D'aquí neixen moltes possibles reflexions sobre la qualitat de les formes de vida, del lloc de treball i, sobretot, de la gestió del temps del qual nous usos socials de l'espai adquireixen una importància clau. El paisatge urbà es troba en el centre d'aquest debat general que es dona en la societat i, per tant, hem de situar-lo, des d'un punt de vista qualitatiu, en l'espai geogràfic sobre el qual s'inscriuen, s'imprimeixen i es desxifren el conjunt d'activitats d'una societat.

En l'àmbit del pensament, s'ha produït una presa de consciència col·lectiva de l'espai, per la qual cosa els individus i els grups socials urbans, usuaris temporals o permanents del paisatge, descobreixen la seva mal·leabilitat i la seva vulnerabilitat. En aquest context de presa de consciència han de resituar-se avui les investigacions sobre el paisatge urbà. I és perquè el paisatge urbà emergeix com una qüestió central per a la societat que les ciències socials estan sensiblement interessades en aquest objecte d'estudi relativament recent. En conseqüència, són diverses les disciplines des de les quals emanen investigacions complexes sobre la qüestió: la psicologia s'interessa pels fenòmens de percepció; la sociologia estudia les relacions socials en què el paisatge és la cruïlla en la qual han d'indagar-se les mateixes; la semiologia analitza el paisatge com una imatge simbòlica; l'antropologia s'interroga de forma comparada sobre la significació social del paisatge segons les diferents cultures. No cal esmentar la geografia i la història, en les quals l'estudi del paisatge suposa una tradició més llarga.

Com a educador, les investigacions més interessants i atractives són aquelles sobre el paisatge urbà, creades a partir de totes aquelles disciplines posades en contacte i que concerneixen l'àmbit del denominat *espai viscut*. En

elles, l'espai no apareixeria únicament com una dada contemplativa, sinó com un lloc viscut per les persones i els grups socials, espais de vida, de localització, d'hàbitat, de desplaçaments i espai de les seves representacions, de les seves percepcions, tant de la seva racionalitat com de la seva afectivitat. Justament, aquest darrer descobriment de la percepció oberta sobre l'espai, com a primer esbós essencial per a la infància i l'adolescència d'una geografia de les representacions, troba en la pedagogia un desenvolupament que no hem d'eludir: fer de l'alumne un subjecte actiu en el descobriment crític del món que l'envolta.

Concretament, la representació dels paisatges és una inesgotable font d'inspiració induïda no només per als artistes, sinó també per a un gran nombre de persones. Envaeix el cinema, les revistes, els anuncis, els programes de televisió, el turisme, etc. Però no només s'ha d'anar a veure tal o qual paisatge amb actitud passiva, sinó que, com a objecte estètic, la fotografia, i sobretot la cinemàtica, reproduïxen incansablement certs tipus d'imatge-paisatge que són uns altres tants missatges, discursos muts, difícilment descodificables, uns altres tants raonaments que, sent subreptíciament induïts pel joc de les connotacions, resulten encara més imperatius per als qui exerceixen el poder. La impregnació en la cultura social de les imatges-paisatges difoses i imposades pels mitjans de comunicació és un fenomen que, tot i que no és res de nou, col·loca l'adolescent davant d'una posició d'apaivagament, de contemplació purament estètica, i l'aparta encara més de la utilització de mètodes qualitius d'observació, en el sentit que s'imposa la idea que tot allò que fa referència al paisatge no depèn del raonament i, encara menys, no depèn d'un raonament crític dirigit en funció de comprendre la realitat. El paisatge és un objecte que es contempla, que s'admira. En molts casos, les lliçons de geografia són una cosa que s'aprèn, però de la qual no hi ha res a entendre. Una imatge o un plànol, per a què serveixen? La primera és una fotografia per a agències de turisme i el segon, com a molt, l'itinerari de les pròximes vacances.

Enfront d'aquesta idea que dissimula el significat real de l'entorn, aquest estudi, presentat en forma d'unitat didàctica, no té com a objectiu subratllar tots els elements visibles de la imatge en observació, ans al contrari, es tracta de conèixer l'entorn en funció d'un objectiu essencial per a la formació crítica de l'alumnat; això és, la investigació, sobre la base de la descripció i l'explicació del paisatge urbà, de la posada en evidència dels índexs de les situacions concretes de realitat, de les problemàtiques espacials i socials importants en vistes a enfortir l'esperit crític en l'adolescent, amb l'objectiu de fer raonable i possible el viure i el conviure d'una altra manera en la ciutat o la metròpoli.

COM S'HA D'ABORDAR EL PAISATGE URBÀ?

1. ENFOCAMENT PER ALS OBJECTIUS I ELS CONTINGUTS. EL PAISATGE I L'ESPAI URBÀ

Partim de la definició següent: «el paisatge urbà és una porció de territori percebut per un observador i on s'inscriuen una combinació de fets i d'interaccions en què només és possible i desitjable veure en un moment donat un resultat global».

A això hauríem d'afegir que, per conèixer l'activitat i les pràctiques socials en el medi urbà, es fa necessari conèixer l'home a partir dels seus actes quotidians. El mètode més adient d'observació general provaria de percebre i d'interpretar el subjecte urbà en el terreny a partir de l'elaboració dels instruments d'anàlisi següents:

1. *Un sistema d'indicadors visuals* del funcionament dels fenòmens inscrits en el paisatge que revelarien els aspectes particulars del funcionament de l'activitat urbana.

2. *Una concepció de l'espai urbà* com a suport de l'activitat. L'espai urbà seria el lloc ocupat per les diferents formes d'activitat posada a la pràctica segons uns usos variables tant en el temps com en l'espai.

3. *L'espai entès com un quadre de relacions*. L'espai, des d'aquest punt de vista, és definit per la disposició dels objectes els uns en relació amb els altres, és a dir, per la distància que els separa. La distància en l'estudi del paisatge està en l'origen dels fenòmens de veïnatge, de contigüitat, d'allunyament i d'aïllament en els quals es donen les relacions dels objectes que esdevenen imatges amb l'entorn.

4. *L'espai vist com a objecte d'una xarxa socioeconòmica*. Aquesta xarxa resultaria de les maneres diverses d'ús i apropiació dels elements constitutius de l'espai.

L'anàlisi del paisatge segons aquests quatre punts de vista sobre l'espai haurà de distingir els indicadors visuals de funcionament de l'activitat urbana. A mode d'exemple i per aprofundir en el valor educatiu del paisatge, analitzem un dels quatre aspectes suara esmentats, el qual fa referència a l'espai entès com un quadre de relacions, perquè dona una oportunitat magnífica d'aplicar procediments de lectura visual del paisatge i de la representació com una seqüència prèvia a l'explicació. Busquem, doncs, formar la capacitat de discriminar i sistematitzar elements del paisatge i establir relacions senzilles entre ells, així com aconseguir que els alumnes es familiaritzin amb associacions més freqüents entre elements i propietats.

Concretament, els modes de relacions que permetrien l'estudi del paisatge serien els següents:

1. *Relacions qualitatives.* Entre els diversos elements d'un paisatge, aquestes relacions es troben en funció de les qualitats inherents als elements observables: similitud/diferència, contrast, preponderància, transformació.

2. *Relacions espacials.* Entre els elements del paisatge s'han d'establir diverses relacions de caràcter espacial: proximitat/llunyania, continuïtat/discontinuitat, obertura/tancament, equilibri/desequilibri...

3. *Relacions estructurals.* Entre els diversos elements d'un paisatge s'han d'establir relacions d'ordre, jerarquia, proporció, etc., com a determinants de l'estructura global de la imatge unitària del paisatge.

Hem de tenir en compte, a més, que el camp de percepció —i, especialment, en una anàlisi com la que proposem aquí— ve definit per la configuració epistemològica d'un paisatge. Aquesta no es troba únicament determinada pel medi físic, sinó que està conformada per la projecció d'un conjunt múltiple de relacions socials incardinades en un suport espacial. Aquí, el paisatge i el medi natural no es poden confondre, ja que el paisatge tan sols existeix en funció de la percepció elaborada pels individus. Va més enllà d'una simple visió tridimensional, d'un cert tipus d'observació, implica una necessària reconstrucció intel·lectual sense fragments territorials encoberts o dissimulats, de tal manera que el camp d'acció de les relacions té com a resultat un paisatge urbà determinat no tant pel medi físic com per la materialització d'una totalitat agrupada de relacions diverses sota un suport territorial. D'aquesta forma, el paisatge, més que no pas el fruit d'una percepció subjectiva, un traç visual, és el missatge d'un conjunt de relacions en llur manifestació.

2. OBJECTIUS I CONTINGUTS MÍNIMS

A partir de tot això que hem exposat, podem reformular l'objectiu de la geografia com la forma d'explicació del coneixement de les pràctiques i dels coneixements que els homes tenen de la realitat material que és la Terra. No n'hi ha prou amb dir que la geografia és un punt de vista, ja que advertim que els límits d'això encerclen la preponderància de l'ull que pugna per reduir el visible al visualitzable. Altres finalitats geogràfiques són necessàries per tal de copsar la multitud de relacions que es donen en l'espai com a medi, sense deixar de banda les relacions que tenim nosaltres *amb* i *en* els espais sobre els quals parlem. Des d'un punt de vista reflexiu, ens proposem els pressupòsits següents:

2.1. OBJECTIUS DIDÀCTICS

1. Comprendre el paisatge urbà representatiu de l'entorn local de l'alumnat.
2. Conèixer quins són els principals elements que configuren el paisatge urbà en la zona on viuen els alumnes.
3. Concebre el paisatge com una expressió dinàmica de les formes de vida i l'organització de les societats.

2.2. CONTINGUTS CONCEPTUALS I INDICADORS

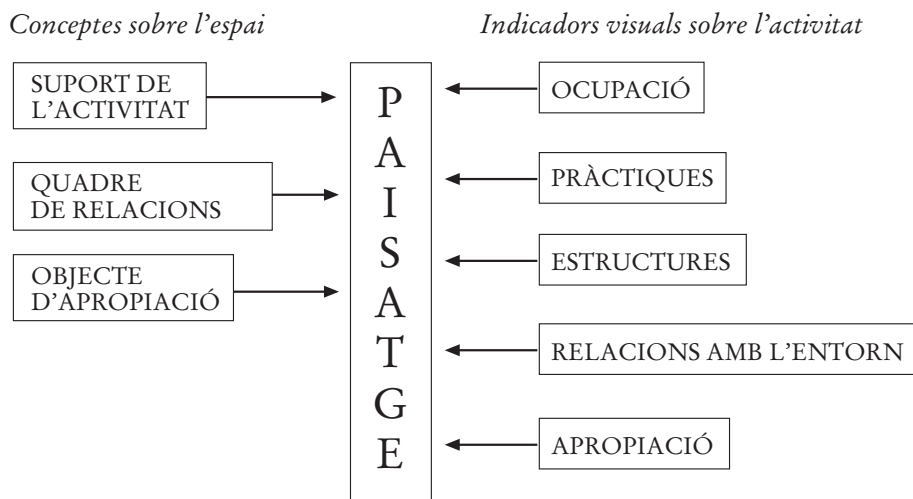

FIGURA 1

Altrament, convé assenyalar aquí que iniciar els alumnes en la descripció del paisatge urbà fa necessària l'articulació d'un esquema comprensiu com aquest dels conceptes i indicadors que permetin detectar problemes en la ciutat, una informació crítica sobre les seves interrelacions, l'avaluació de les condicions sota les quals el paisatge adquireix un desenvolupament, etc.

2.3. CAPACITATS I DESTRESES A DESENVOLUPAR

1. Comprendre les interaccions dels factors físics i humans que influeixen en el medi ambient.
2. Dominar les tècniques de treball intel·lectual com saber llegir, resumir i esquematitzar.
3. Ser capaços de seleccionar les notícies més interessants i rellevants sobre l'entorn urbà en el qual es viu, a més de sintetitzar tot allò *vist* i *escollat* sobre el tema en qüestió.
4. Conèixer i comprendre la realització d'infraestructures que transfiguren i qualifiquen el paisatge urbà en el qual es viu.
5. Destriar en els usos de l'espai urbà entre espai públic i espai privatitzat.
6. Considerar críticament el desplegament de certs arguments ecològics a favor d'una ciutat habitable situada en l'interior de les dinàmiques capitalistes de l'espai.

2.4. ACTITUDS

1. Proporcionar una actitud crítica enfront dels problemes i solucions que determinen l'entorn en el qual l'alumne està immers.
2. Despertar l'afició a la recerca d'informació sobre temes que haurien de preocupar-li.
3. Crear hàbits de pensament envers els elements que fan perdurar o transformar un determinat paisatge en la ciutat.

EXPLORAR LA CIUTAT

Tal com assenyalàvem, una didàctica sobre el paisatge urbà ha de tenir, com a punt de partida, els preconceptes que té sobre el tema l'alumnat i continuant amb el perfeccionament i la sistematització dels mètodes d'observació en la pràctica de diverses formes de representació del paisatge —textual i gràfica— i en la iniciació a l'anàlisi complexa del paisatge urbà.

Els alumnes estudiaran la pròpia ciutat en la qual viuen, que és, fonamentalment, el mapa on es desenvolupa la seva vida quotidiana. Aparentment, haurien de conèixer-la bé, però al llarg de tota l'activitat esdevindran sorpresos pel fet de descobrir una multitud d'aspectes als quals fins aleshores no havien parat esment. La noció geogràfica de *mapa* ha estat àmpliament utilitzada per part de

certs geògrafs per tal de descobrir un gran nombre de paisatges ocultats, clandestinitzats o simplement apartats de la llum pública per part de les instàncies de poder, com una forma de fer invisibles els problemes urbans en els quals estan immerses les persones i els grups que pateixen l'exclusió. A partir d'aquí, proposem una exploració urbana radical per tal de reconèixer les agressions internes i externes dels grups i comunitats que lluiten per la supervivència. En l'esquema conceptual d'aquesta exploració, proposem dues escales en els àmbits d'expedició amb els seus espais respectius:

a) A escala de barri, els problemes derivats principalment del trànsit i de la inseguretat que provoquen els automòbils amb les seves conseqüències sobre la infància i la gent gran; també els perills causats pels ascensors en els edificis de molta alçada i la privació de mobilitat de tots aquells atrapats en els pisos més alts; endemés, cal apuntar la inexistència d'espais naturals i àrees de joc apropiades.

b) A escala metropolitana, més que no pas la distribució de les rendes urbanes o d'altres aspectes relacionats, interessa la desigual distribució dels processos de deteriorament i, com a forma de lluita, el control del propi espai, és a dir, la forma amb què les comunitats poden exercir un ús diferenciat del territori on viuen.

Es tractarà de treballar en grups, concretament en la recollida d'informació, mitjançant una exploració de tipus general i l'elaboració de la informació a l'aula. Això ha de conduir a la realització d'un treball, per part de cada grup, en el qual, amb l'ajuda d'un guió que proporcionarà el professor, s'apliquin els conceptes apresos a classe en l'observació i en l'anàlisi (la descripció, deducció i explicació) de la pròpia ciutat.

PROCÉS

1. IDEES PRÈVIES. EL PRIMER PAS

Es portarà a terme una pluja d'idees per veure i precisar els coneixements previs dels alumnes tenint en compte la seva utilitat per a l'anàlisi del paisatge urbà i així poder deduir alguns aspectes bàsics relacionats amb el tema: ús i cura del paisatge, planejament urbà, normatives i protecció institucional dels centres històrics i del medi ambient, la percepció de les persones sobre els problemes de l'entorn...

2. L'OBSERVACIÓ DEL PAISATGE URBÀ. EL TREBALL DE CAMP

L'exploració no només ha de recórrer determinats llocs, sinó que també s'han de veure d'una altra manera tenint en compte tot allò après en l'exercici anterior. La durada d'aquesta activitat anirà en funció de les característiques de la ciutat i de les possibilitats de desplaçament. Els materials dels quals han de fer ús són un plànol urbà, fotocòpies de plànols de llocs específics (per exemple, el centre històric), un text que resumeixi la història de la ciutat, un mapa topogràfic, un mapa de carreteres, una càmera fotogràfica (per a cada grup) i altres materials que el professor consideri oportuns. Durant l'activitat és important que l'alumne s'acostumi a observar el quotidià, que prengui exemples del seu entorn i se senti protagonista de l'enfocament escollit del tema, sense perdre, però, l'orientació i l'acompanyament per part del professor o professora.

Una vegada que s'ha ordenat un dossier de materials en què s'organitzi el desenvolupament de l'exploració, passem al moment de l'observació i recollida de la informació tenint en compte el guió següent:

2.1. ELEMENTS D'OBSERVACIÓ SOBRE EL TRAJECTE

Des del propi autobús s'ha de prendre nota, seguint el plànol de la ciutat, dels aspectes següents a l'entorn de les activitats que s'observen en el paisatge urbà: sobre el plànol han d'assenyalar-se els usos del sòl predominant i les funcions corresponents, alhora que anotar el tipus, l'altura i la qualitat de les edificacions. Aquestes anotacions es faran en els intervals entre les diferents aturades, al llarg de tot el desplaçament, i a partir de les pròpies observacions dels alumnes i dels comentaris que vagi fent el professor. Aquestes tasques s'han de dividir en el si del propi grup. És convenient que, en el quadern de notes, els estudiants deixin abundants espais en blanc entre notes per poder completar-les al llarg de tota l'activitat.

2.2. EMPLAÇAMENT I SITUACIÓ DE LA CIUTAT. PRIMERA ATURADA D'OBSERVACIÓ

1. S'haurà d'utilitzar el mapa topogràfic, el plànol, el mapa de carreteres i el text que resumeix la història de la ciutat.

2. S'observaran i anotaran els factors de tipus geogràfic que han condicionat l'emplaçament de la ciutat.

3. S'anotaran els condicionaments històrics i econòmics que expliquen la situació i l'emplaçament.

4. S'explicaran els avantatges i inconvenients de la localització, tant en el passat com en el present.

5. S'observarà en el plànol la direcció o direccions del creixement actual de la ciutat i s'explicaran els factors que han pogut tenir-hi alguna influència.

6. S'ha de trobar un emplaçament hipotètic alternatiu.

7. Es fotografiaran els elements més significatius de l'emplaçament i es buscarà una altura que permeti a l'alumne una visió panoràmica del nucli originari de la ciutat i el seu entorn. Posteriorment, es realitzaran fins a sis aturades consecutives als intervals (barri antic o centre històric, centre comercial i de negocis, barri obrer i perifèria, àrea industrial i barri residencial de la burgesia). A continuació, detallem un guió d'observació que hauria de fer-se en totes elles (excepte en la zona industrial, en la qual és necessari seguir una guia específica que ara no fem explícita).

Abans, però, ha de quedar clar que, en cadascuna de les aturades, s'ha d'arribar a unes conclusions sobre el paper que cada zona desenvolupa en la ciutat:

1. Marcar l'emplaçament, els límits, el recorregut i la morfologia de cada zona. Assenyalar i anotar les activitats més importants i la seva distribució, així com el seu grau d'especialització.

2. Observar i anotar la infraestructura i els equipaments de cada zona, així com la seva distribució.

3. Anotar les característiques dels espais residencials i la qualitat dels mateixos.

4. Identificar problemes per observació directa o per deducció: sorolls, trànsit, transports, localitzacions escolars, marginació social, especulació, seguretat ciutadana, espais d'oci, etc. Pot ajudar a l'alumne en aquesta tasca la confecció d'una petita enquesta entre la gent i anotar o fotografiar les pintades i cartells reivindicatius que es vegin.

La primera fase en l'inici de l'anàlisi passa, doncs, per la *visió* del paisatge urbà per excel·lència: la ciutat on es viu. El resultat *d'això* que ha estat vist pels alumnes en el curs d'una descripció lliure d'allò que han visitat ha de ser el reagrupament per temes dels conceptes i expressions evocades.

3. ELABORAR LA INFORMACIÓ. EXPLICACIÓ A L'AULA I CONSCIÈNCIA CRÍTICA

Després d'una explicació per part del professor dels aspectes importants a destacar en l'observació i que caracteritzen els principals aspectes que estructu-

ren el fenomen paisatgístic, cada grup s'ocuparà d'àmbits de la realitat estudiada i es buscaran en els mitjans de comunicació més informacions (cercant vocables que apareixen freqüentment en la premsa, Internet i la televisió i investigar el que signifiquen), etc., i s'intercanviarà el material entre els grups (prèviament escrit en un processador de textos del qual s'imprimirà una còpia per a cada grup).

Seguidament i com colofó a l'activitat, es debatran a l'aula almenys els temes següents amb l'objectiu de conformar una consciència crítica dels fenòmens que ocorren en la ciutat i que ha d'alimentar, en tota la seva extensió, una explicació precisa de la conformació del paisatge urbà actual i el seu desenvolupament:

1. Debate sobre l'última remodelació urbana esdevinguda en la ciutat (o, en tot cas, la remodelació en curs), en el sentit de si aquesta remodelació, en ajustar-se als requisits de les iniciatives capitalistes, cronifica la desigualtat social existent.

2. Debate si existeix una aposta per part dels gestors de l'urbanisme per a una ciutat-empresa i l'acceptació de la regulació de la ciutat pel mercat.

3. Assenyalar els interrogants possibles a incorporar en un debat final sobre el nus problemàtic que suposa la reflexió *de qui és la ciutat?*, seguint les pistes de l'urbanisme observat en l'activitat anterior. En observar una manera de fer la ciutat, l'alumne ha de considerar l'aparició de l'altra cara del paisatge urbà: *altres paisatges dins de la ciutat*.

4. AVALUACIÓ

Al principi, l'avaluació està immersa en tot el procés, però hi ha la possibilitat de realitzar una avaluació d'una competència transversal que analitzi l'eficàcia de tot el procés de la unitat portada a terme, que inclogui distints indicadors valoratius a partir dels quals es pugui conèixer la capacitat d'expressió de l'alumne i l'actitud de sensibilitat davant les propostes establertes pel professor, sobretot per saber destriar tots aquells casos en què és possible portar a terme una crítica de la realitat imperant.

Després de la reflexió i el debat practicats, es pot construir una fitxa amb l'objectiu de conèixer l'evolució dels alumnes a través de tot el procés d'aprenentatge. Pensem que una fitxa d'aquestes característiques ha de ser confeccionada conjuntament pel professor i els alumnes, ja que l'avaluació no suposaria un control, sinó més aviat un indicador per a aquests últims sobre el propi avenç en l'aprenentatge.

<i>Objectius de referència</i>	<i>Avaluació</i>
1. Identificar la naturalesa del document	
2. Situar el document en el temps i en l'espai	
3. Explicar el document	
4. Criticar o recolzar el document	
5. Utilitzar nocions i conceptes ja apresos	
6. Mobilització dels coneixements	

FIGURA 2

Aquesta fitxa seria el resultat d'un exercici per portar a terme a classe com a corol·lari de tota la unitat. Concretament, es tractaria del comentari d'un text o un document especial sobre algun tema tractat durant l'activitat, com, per exemple, un fragment d'un pla estratègic d'ordenació urbana, una entrevista en algun mitjà de comunicació a un responsable de la política urbana de la ciutat o una informació sobre un problema urbà. En aquest últim cas, el professor haurà d'haver explicat en el seu context, i amb anterioritat i, si pot ser, durant el transcurs de l'exploració, el conflicte urbà a analitzar.

BIBLIOGRAFIA

- BAIGORRI, J. [et al.]. *Enseñar la ciudad: Didáctica de la geografía urbana*. Madrid: Ediciones de la Torre, 1987.
- BAILEY, P. *Didáctica de la geografía*. Madrid: Cincel-Kapelusz, 1981.
- BERSANI, C. «Les hommes se reconnaissent dans les paysages». *Monuments Historiques*, núm. 192 (1994), p. 18-21.
- CALAF MASACHS, R. [et al.]. *Aprender a enseñar geografía. Escuela primaria y secundaria*. Vilassar de Mar: Oikos-Tau, 1997.
- CALVO ORTEGA, F. «Hacia una nueva geografía del poder. Invitación al estudio del paisaje urbano», A: COLLELDEMONT, E.; VILANOU, C. [ed.]. *Paisatge i educació estètica: Seminari IDUNA*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1999, p. 101-118.
- CAUQUELIN, A. «Penser le paysage». *Paysage & Aménagement*, núm. 4 (1985), p. 9-11.

- CRIMMEL, H. [ed.]. *Teaching in the field: Working with students in the outdoor classroom*. Salt Lake City: University of Utah Press, 2003.
- FREMONT A. «Pédagogie de la géographie et espace vécu». A: ANDRÉ, Y.; BAILLY, A. S.; FERRAS, R.; GUERIN, J. P.; GUMUCHIAN, H. *Représenter l'espace: L'imaginaire spatial à l'école*. París: Anthropos, 1989, p. 103-119.
- GÓMEZ MENDOZA, J. «Las expediciones geográficas radicales a los paisajes ocultos de la América urbana». A: ORTEGA CANTERO, N. [ed.]. *Geografía y paisajes*. 2a ed. Madrid: Alianza, 1991, p. 151-164.
- GÓMEZ PANTOJA, J.; Riestra, J. L. [ed.]. *Paisaje y Paisanaje: Una propuesta didáctica para la enseñanza secundaria*. Alcalá d'Henares: Universidad de Alcalá de Henares, 1995.
- HUGONIE, G. *Pratiquer la géographie au collège*. París: Armand Colin, 1992.
- LACOSTE, Y. *De la géopolitique aux paysages: Dictionnaire de la géographie*. París: Armand Colin, 2003.
- LIPIETZ, A. «Le paysage, pays et visage». *Monuments Historiques*, núm. 192 (1994), p. 1-8.
- LÓPEZ SÁNCHEZ, P. «Centros históricos: más allá del ghetto y del museo (algunas cosas sobre el querer vivir en las ciudades)». A: BOSQUE SENDRA, J. [et al.]. *Lecturas geográficas*. Vol. II: *Homenaje a José Estébanez Álvarez*. Madrid: Universidad Complutense de Madrid, 2000, p. 1167-1178.
- MASSON, M. *Vous avez dit géographies? Didactique d'une géographie plurielle*. París: Armand Colin, 1994.
- MÉRENNE-SCHOUMAKER, B. *Didactique de la géographie*. Vol. I: *Organiser les apprentissages*. París: Nathan, 1994.
- MILLET, L. *L'invention du paysage: Les lieux de l'instant, texte de Jean-Paul Fargier*. Scénario: CRDP de Midi-Pyrénées: Isthme, 2005. (Pôle Photo)
- PERSI, Peris [et al.] [ed.]. *Spazi della geografia, geografia degli spazi: Tra teoria e didattica*. Urbino: Università di Urbino. Istituto di Interfacoltà di Geografia, 2003.
- POUSIN, F. «La création de paysage. Au risque de l'urbain». *Les Annals de la Recherche Urbaine*, núm. 85 (1999), p. 32-41.

